

УДК: 94(477.8)''09.1939'':[341.223.1:355.1](470)

**ГРОМАДЯНИ УРСР ПРО ПАКТ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА ТА
“ВИЗВОЛЬНИЙ ПОХІД” ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В ЗАХІДНУ УКРАЇНУ
У ВЕРЕСНІ 1939 р. (за матеріалами ГДА СБУ)**

Ігор МРАКА

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра історичного краєзнавства
79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, Україна
e-mail: igor_mraka@yahoo.com

Висвітлено ставлення громадян УРСР до німецько-радянського договору про ненапад (пакту Ріббентропа-Молотова) і вступу частин Червоної армії в Західну Україну 17 вересня 1939 р. Показано, що незважаючи на радянську пропаганду, багато радянських людей критично і з недовірою ставилися до політики Кремля, не поділяли здавалося б всезагальної впевненості в мирному майбутньому, вважали війну невідворотною та очікували змін.

Ключові слова: громадяни УРСР, договір про ненапад, Німеччина, СРСР, війна.

В останні дні серпня 1939 р. Кремль різко змінив вектор зовнішньої політики. Як наслідок, СРСР припинив перемовини з Великою Британією і Францією й уклав договір про ненапад з Німеччиною на десять років. Це своєю чергою зумовило зміну риторики радянської преси, а відтак громадяни УРСР почали по-різному трактувати німецько-радянську угоду і пов'язаних з нею наступних подій. Ставлення громадян СРСР/УРСР до цих подій, за винятком окремих аспектів, майже не досліджували вітчизняні вчені¹. Більше цієї темою цікавилися російські науковці, які досліджували громадську думку СРСР в цілому, але, на жаль, часто доволі тенденційно².

Ця стаття є спробою аналізу ставлення громадян УРСР до німецько-радянського договору про ненапад (пакту Ріббентропа-Молотова) і вступу частин Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 р.

Дня 23 серпня 1939 р. між Німеччиною і СРСР підписано договір про ненапад. Ця подія сколихнула дипломатичні кола всієї Європи, її неоднозначно оцінювали політики і громадськість провідних держав. У європейських суспільствах запанувала тривога, передчуття нового масштабного конфлікту:

¹ Костянтин Нікітенко, “Реакція радянських діячів культури та мистецтв на підписання пакту Ріббентропа-Молотова: офіційна пропаганда і правда історії”, *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, Вип. 27, (2015): 4–16.

² Анатолій Бордягин, “Анализ массовых настроений в годы Великой Отечественной войны”, *Вестник Академии управления “Тисби”*. Отримано доступ 31 січня 2017, <http://old.tisbi.ru/science/vestnik/2004/issue1/Kult5.html>; Марія Дьяченко, “Общественно-политические настроения в СССР накануне Великой Отечественной войны / 1939–1941 гг.” *Автореф. дис. канд. ист. наук*, (Москва, 2009); Наталия Кулешова, “Большой день”: грядущая война в литературе 1930-х гг.”, *Отечественная история*, № 1 (2002): 181–191; Владимир Невежин, “Метаморфозы советской пропаганды в 1939–1941 годах”, *Вопросы истории*, № 8 (1994): 164–171.

“Живемо у великих часах. Цілий світ мобілізується до великих зударів, які мають перемінити не тільки географічну карту теперішньої Європи, але й суспільний та соціальний лад людства. Німеччина, яка в останніх роках об’єдналася і зросла до небувалої досі світової могутності, шукає для себе відповідного життєвого простору, хоче стати такою імперією, якою була століттями Англія, щоб панувати і керувати політичним та господарським життям сотень мільйонів чужих народів”³.

Кремль, натомість, подав німецько-радянський договір як надзвичайну подію, яка сприятиме забезпеченню миру і стабільності. Офіційна радянська преса возвеличувала мудрість радянського керівництва, його відданість ідеалам миру:

“Він (пакт про ненапад – *I. М.*) повністю нормалізує відносини між двома великими державами і вже саме цим повинен сприяти зміцненню міжнародно-політичного становища в Європі і в усьому світі. Він покладає кінець ворожості у відносинах між Німеччиною та Радянським Союзом, тій ворожості, яку намагалися роздмухувати і підтримувати вороги обох держав. Ідеологічні відмінності, як і відмінності в політичній системі обох держав, не можуть і не повинні стати на шляху до встановлення і підтримання добросусідських відносин між Радянським Союзом і Німеччиною”⁴.

Перші повідомлення про укладення пакту Ріббентропа-Молотова стали цілковитою несподіванкою для радянських людей, яких ще напередодні переконували, що Німеччина – це агресивна і вороже налаштована до СРСР країна, розпалювач війни в Європі і світі. Керівництво Кремля розуміло, що раптова зміна в зовнішній політиці викличе її неоднозначні оцінки в радянських людей. З огляду на це, Й. Сталін, ще під час німецько-радянських переговорів закликав німецьких дипломатів дуже обережно інформувати суспільство про досягнуті домовленості, оскільки “протягом кількох років більшовики і нацисти “поливали брудом одне одного”, а подібні речі “не проходять так швидко”⁵.

Звістка про німецько-радянський договір про ненапад викликала замішання з-поміж радянських людей і зумовила різні, інколи діаметрально протилежні, оцінки. Радянські органи держбезпеки відслідковували настрої цивільного населення та військових й повідомляли про це керівництву. Одне з перших таких донесень від 27 серпня 1939 р. було адресоване Першому секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову. Автором “Спецповідомлення...” був заступник Наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов. Натомість 27 і 31 серпня А. Кобулов отримав аналогічного змісту “Спецповідомлення...” про реакцію на

³ “Сучасна доба і українська справа”, *Діло*, 23 серпня 1939.

⁴ “К подписанию договора между Германией и Советским Союзом”, *Известия*, 24 августа 1939.

⁵ Владимир Небезин, “Метаморфозы советской пропаганды в 1939–1941 годах”, *Вопросы истории*, № 8 (1994), 165.

підписаний договір з-поміж військових. Як свідчать опубліковані і неопубліковані архівні документи, повідомлення подібного змісту надходили впродовж кількох наступних тижнів і після аналізу й систематизації їх скеровували вищому політичному керівництву.

Аналізуючи доступні документи, можна стверджувати, що підписаний договір в перші дні здебільшого обговорювали діячі науки і культури, військовики. Водночас перші “Спецповідомлення...” показують, що він не став предметом дискусій серед працівників колгоспів і робітників. “Договір...” люди сприйняли здебільшого позитивно, називаючи його “актом великої мудрости і далекоглядности”, “надзвичайним досягненням уряду СРСР і рівнозначним перемозі у війні”, “актом світового значення”, “великою перемогою нашої радянської дипломатії”⁶. Головним досягненням радянської дипломатії люди вважали мир в країні, відвернення небезпеки конфлікту. Відомий радянський письменник Максим Рильський зазначив: “Я щасливий, що тепер, щонайменше на два роки, війна з німцями відкладена, а японців ми зможемо побити без особливого клопоту”⁷.

Хоч було чимало й таких, які від перших днів критично і з недовірою ставилися до німецько-радянського порозуміння, заявляючи, що воно стало “кабалою” для СРСР, “перемогою Гітлера”, “відсутністю з боку керівництва СРСР політичної етики”, “не узгоджується з нашою ідеологією”, “є прикриттям Німеччиною своїх цілей для нападу на Польщу”⁸. Наприклад, працівник Київської друкарні Кухарчук, вважав підписаний договір потуранням інтересам Німеччини і зрадою Польщі: “Докоряли Англії та Франції у тому, що вони зрадили Чехословаччину у Мюнхені, а те, що ми тепер зрадили в Москві Польщу Німеччині, про це не говорять”⁹. Водночас військовики Червоної армії, як впливає з документів, також критично оцінювали договір про ненапад і частіше висловлювали припущення, що опублікований текст договору є неповний. Так, майор Перешеїн у розмові з капітаном Стріх зазначив:

“На мою думку, текст договору, укладений СРСР та Німеччиною і опублікований в газетах, є неповним, а є лише його складовою частиною, оскільки заради тих пунктів, що надруковані в газетах, не вартувало б його взагалі підписувати”¹⁰.

Військовики, на відміну від діячів науки і культури, ще в серпні 1939 р. стверджували, що досягнуті домовленості не гарантують миру і в розмовах

⁶ *Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р. Документи ГДА СБ України*, упоряди. Василь Даниленко, Сергій Кокін, (Київ:Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2013), Ч. 2, 306, 309.

⁷ Там само, 306.

⁸ Там само, 307–309.

⁹ Там само, 308.

¹⁰ Там само, 310.

поміж собою прогнозували війну Німеччини проти Польщі, а згодом і проти СРСР. Прикладом можуть бути слова лейтенанта Кулікова, сказані в ідальні в розмові з інтендантом другої ранги Новіковим: "...Немає нічого дивного, Німеччина постарасться увійти до нас в довіру, а потім, зайнявши Польщу, нападе на СРСР"¹¹. Подібних висловлювань і прямої критики дій керівництва Кремля в останні дні серпня було ще небагато.

Активне обговорення/критика укладеного договору розпочалося після його ратифікації¹², а особливо після нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. Органи держбезпеки СРСР аналізували настрої громадян країни і повідомляли про них радянське керівництво. Одним з перших документів стало "Спеціальне повідомлення про реагування на промову тов. Молотова на IV сесії Верховної Ради СРСР" від 3 вересня 1939 р., автором якого був заступник Наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський. У ньому, зокрема, повідомлялося: "Промова тов. Молотова на IV сесії Верховної Ради СРСР про ратифікацію радянсько-німецького договору про ненапад справила глибоке враження на трудящих України. (...) Матеріяли, що надходять, в основному свідчать про позитивну реакцію різних верств населення на промову Молотова..."¹³. Радянські громадяни, впевнені в силі країни, армії, мудрості їхнього керівництва, схвально ставилися до укладення договору. Для них найважливішим було одне – країна не воюватиме і це підтверджують численні факти і висловлювання людей:

"...Наша країна сьогодні є однією з найсильніших, в результаті чого капіталістичні країни почали зважати на нас. Фашистська Німеччина врахувала це і вирішила, що краще укласти договір про ненапад, аніж мати такого могутнього противника, як СРСР. Для нас цей договір дуже вигідний і тим часом, як капіталістичні країни воюватимуть між собою, ми зміцнюватимемо нашу оборонну міць. Заходи партії та радянського керівництва цілком правильні"¹⁴.

У ці дні радянська преса наполегливо переконувала, що уряди Англії і Франції не прагнули вести переговори, щоб укласти договір з СРСР, а лише імітували серйозність своїх намірів. Головним їхнім завданням, як стверджували радянські керманічі, було спровокувати конфлікт між Німеччиною і СРСР. Люди з подання радянської пропаганди почали сприймати західні держави як винуватців зриву

¹¹ Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р. Документи ГДА СБ України, Ч. 2, 311.

¹² Радянсько-німецький договір про ненапад був ратифікований 31 серпня 1939 р. на IV сесії Верховної Ради СРСР. Під час виступу В.Молотов розповів про труднощі у переговорах з Великою Британією та Францією і вимушеність Кремля укласти договір з Німеччиною заради збереження миру ("О ратификации советско-германского договора о ненападении. Сообщение тов. Молотова на заседании Верховного Совета Союза ССР 31-го августа 1939 года", *Известия*, 1 вересня 1939).

¹³ "Специальное сообщение о реакциях на речь тов. Молотова на IV сессии Верховного Совета СССР, 3 сентября 1939 г.", Галузевий Державний архів СБ України (Далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 59–60.

¹⁴ Там само, арк. 17.

переговорів у Москві¹⁵. Прикладом циркулювання подібних думок можуть бути слова наукового співробітника інституту зообіології Академії наук Таранухи:

“...Як добре, що уклали цей пакт. Зрозумійте, що це дуже мудро зроблено. Англія хотіла зіштовхнути нас з Німеччиною, щоб знесилити нашу країну, а вийшло навпаки. Це серйозно зміцнює наше внутрішнє становище, адже це зроблено заради нашого народу”¹⁶.

Підтримка зовнішньополітичних зигзагів Кремля все ж не була однострійною. По-перше, багатьох здивувала раптова зміна риторики Кремля, коли буквально за кілька днів термін “паліїв війни” переадресували від Берліна до урядів Лондона і Парижа¹⁷. Багато людей не схвалювали припинення переговорів з Великою Британією і Францією та укладення угоди з Німеччиною, вважаючи такий крок “результатом політичного, економічного і морального банкрутства” Кремля¹⁸, “зрадою загальної справи миру з Францією та Англією”¹⁹. По-друге, попри загальну ейфорію, гордість “досягнутими успіхами”, чимало людей не розділяли загальної впевненості в тривалому мирі, в чому переконувала радянська пропаганда.

Аналізуючи доступні документи, які збереглися в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, можна виокремити кілька причин, чому громадяни УРСР негативно оцінювали німецько-радянський договір. Найперше, невдоволення частини суспільства було зумовлене очікуваннями погіршення матеріальних умов життя. Причиною цього був не лише договір про ненапад, але й підписана 19 серпня 1939 р. Торгово-кредитна угода між Німеччиною і СРСР. За цією угодою, СРСР отримував кредит на сім років в розмірі 200 млн. німецьких марок для закупівлі німецьких товарів протягом двох років від дня підписання угоди. Натомість, СРСР зобов’язувався постачати до Німеччини товарів на суму 180 млн. німецьких марок. Йшлося про постачання зерна, руд різних металів, деревини, бавовни, нафти, пального та інших стратегічно важливих товарів²⁰. Відтак, підписаний 23 серпня 1939 р. договір лише посилював численні нарікання, оскільки був, на думку людей, черговою хитрістю Німеччини, щоб

¹⁵ “Планы разжигателей войны разрушены”, *Известия*, 6 сентября 1939; “Победа сталинской политики”, *Известия*, 6 сентября 1939.

¹⁶ “Специальное сообщение о реакциях на речь тов. Молотова на IV сессии Верховного Совета СССР, 3 сентября 1939 г.”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 60.

¹⁷ “...Молотов говорит про Німеччину в дружній тонах, а про Францію та Англію, як про ворогів. Раніше термін “підпалювачі війни” використовувався щодо Німеччини, а тепер Молотов використовує його щодо Англії та Франції...”, – стверджував аспірант Київського державного університету Падалка (Специальное сообщение о реакциях на речь тов. Молотова на IV сессии Верховного Совета СССР, 3 сентября 1939 г., ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 61).

¹⁸ Там само, арк. 67.

¹⁹ Там само, арк. 68.

отримати необхідну сировину і продукти перед війною з СРСР. “Ми повинні продати Німеччині товарів на 180 мільйонів рублів, ми будемо постачати їм м’ясо, сало, масло та інші продукти, а тим часом самі тепер голодуємо”, – заявляв працівник друкарні в Києві Кухарчук²¹. Подібно розмірковував лейтенант Куліков із військової частини 5356:

“Договір про ненапад відіб’ється на ринку. Не будьте так наївні. Адже не є таємниця, що німці масло, цукор і взагалі усілякі жири люблять, звичайно, почнуть їх потроху висмоктувати з СРСР. Зважте, що вже зараз на ринку не видно зовсім жирів. Мені довелося іти на базар, от де я пізнав життя домогосподарки. Наша зарплатня для нас велика, а для життя це мізер. Не знаю як люди можуть жити в цивільних умовах, адже вони забезпечені набагато гірше від нас...”²².

Висловлювання аналогічного змісту є у всіх “Спецповідомленнях...” радянських органів державної безпеки в останні дні серпня – початку вересня 1939 р.²³

Політичні аспекти цієї угоди все-таки викликали більші дискусії серед людей. Попри здавалося б загальну впевненість більшості, що війни не буде, передчуття її неминучості, а інколи й її очікування було присутнє в багатьох. Підписаний договір з Німеччиною, як свідчать агентурні донесення, чимало громадян УРСР вважали таким, що лише відтермінував конфлікт, а не забезпечував тривалий мир. Договір радше розв’язував їй руки для війни проти інших країн Європи, що наочно демонстрували події в Польщі. В адресованих радянському керівництву “Спецповідомленнях...”, хоч й поодинокі, але трапляються висловлювання про те, що початок війни Німеччини проти Польщі є наслідком укладення німецько-радянського договору. Підтвердженням можуть стати слова співробітника Наркомзему Баландовича:

“...Напад Німеччини на Польщу є нерозривно пов’язаний з укладеним договором між СРСР та Німеччиною. Відповідати за активні дії Німеччини проти Польщі повинен Радянський Союз. На мою думку, між СРСР та Німеччиною існує ще таємна угода, про це багато говорять серед населення. Згідно з цією угодою, очевидно, передбачається поділ Польщі”²⁴.

Аналогічну думку висловив і професор Всеукраїнської Академії наук Андрій Іванович Ярошевич:

²⁰ “Торгово-кредитное соглашение между СССР и Германией”, *Правда*, 23 августа 1939.

²¹ *Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р. Документи ГДА СБ України*, Ч. 2, 308.

²² Там само, 311.

²³ Там само, 309, 311, 316, 317, 319–321, 329.

²⁴ “Специальное сообщение о реакциях на речь тов. Молотова на IV сессии Верховного Совета СССР, 3 сентября 1939 г.”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 66.

“...Те, що ми поза війною, то дуже добре. Але чи не ми винні, що війна розпочалась. Адже Гітлер не напав би на Польщу, якби знав, що ми підемо разом з Францією та Англією. А так, мабуть, ми розв’язали йому руки. Трохи соромно перед демократією світу: виходить, що ми віддали її на розгром фашистам. Чи не відіб’ється негативно наш “Союз” з фашистами на революціонізації свідомости мас. Адже там твердять про “червоний фашизм” і про Гітлерівський. І це як би підтвердилось”²⁵.

Передчуття невідворотности війни зростало з кожним днем. Радянська преса щодня повідомляла про хід воєнних дій в Польщі²⁶, скупчення тисяч біженців з Польщі біля кордону з Румунією тощо²⁷. Це нагнітало атмосферу і породжувало панічні настрої в суспільстві. Успіхи німецької армії в Польщі і її наближення до радянських кордонів чимало громадян УРСР сприймали як наближення війни. Це також наочно підтверджують численні висловлювання людей, про які радянські органи державної безпеки повідомляли керівників Кремля в перші дні вересня 1939 р.²⁸

Проведення часткового призову військовиків запасу на воєнні збори²⁹, оголошення мобілізації слугували додатковим аргументом для тих, хто вважав, що війна не омине країну³⁰. Таємничість проведення тих заходів сприяла поширенню панічних настроїв серед людности. Більшість людей схилилася до того, що керівництво Кремля не довіряє Німеччині і готується до війни:

²⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р. Документи ГДА СБ України, Ч. 2, 321.

²⁶ Радянська преса повідомляла про хід воєнних дій у Польщі буквально до 17 вересня 1939 р. При цьому редакція газети “Правда” постійно вміщувала карту перебігу війни, яка наочно демонструвала просування німецьких військ на схід (“Военные действия между Германией и Польшей”, *Правда*, 2 сентября 1939; “Война между Германией и Польшей”, *Правда*, 12 сентября 1939; “Война между Германией и Польшей”, *Правда*, 15 сентября 1939; “Война между Германией и Польшей”, *Правда*, 17 сентября 1939).

²⁷ “Польские беженцы у румынской границы”, *Правда*, 12 сентября 1939; “Наплыв польских беженцев в Румынию”, *Правда*, 15 сентября 1939.

²⁸ Робітник заводу ім. Горького, член ВКП(б) Лазарев Олександр Іванович під час розмови з колегами по роботі зазначив:

“...Німеччина готує напад на СРСР, але для цього необхідно мати підхід до радянського кордону і для отримання такого підходу Німеччина прагне заволодіти Польщею, але Гітлер врахував, що розпочати війну проти Польщі не можна, не маючи договору про ненапад з СРСР. Таким чином Гітлер забере Польщу і підійде впритул до наших кордонів, тоді Гітлерові буде дуже легко діяти проти СРСР” (*Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 р. Документи ГДА СБ України*, Ч. 2, 321).

²⁹ Початок часткового призову військовиків запасу до лав Червоної армії був зумовлений, як стверджувало радянське керівництво, німецько-радянською війною, яка набирала загрозливого характеру, та з метою покращення обороноздатності країни. Призов проводився в Україні, Білорусії, Ленінградському, Московському, Калінінському та Орловському воєнних округах (“Частичный призыв в Красную Армию”, *Правда*, 10 сентября 1939).

³⁰ “Сегодня начинается призыв в Рабоче-Крестьянскую Красную Армию”, *Правда*, 15 сентября 1939.

“...Відбувається таємна мобілізація, очевидно близько війна. Дивує тільки одне, чому про це не інформують населення, незнання – перший помічник паніки. Гітлер, на жаль, має успіх у війні і нашим договором з ним йому тільки створили авторитет, укріпили його в думці про власну могутність. Чи не помилилися ми, відійшовши від союзу з Англією та Францією, адже з ними ми б Гітлера розчавили”³¹.

Водночас багато людей, спантеличених радянською пресою, трактували проведення мобілізації ще й як необхідний захід для оборони кордонів перед можливим напливом великої кількості біженців. Твердили також, що це необхідно, щоб роззброювати польське військо, яке перед натиском німецької армії рятуватиметься переходом на територію СРСР³².

Очікування війни... Вони були в чималій частині населення. Але це були очікування повалити радянську владу в ході воєнного конфлікту. Бідність, злидні, невдоволення умовами праці в колгоспах і на заводах, умовами служби в армії зумовили байдуже і негативне ставлення населення до радянської влади. Особливо невдоволені були колгоспники. “...Усі лякають війною, нехай і війна, все рівно немає мануфактури, взуття, бракує хліба. Тим, що у війську – все, а для колгоспників усе обіцяють”, – нарікала працівниця колгоспу “Червона Україна” Остроушко Анна. Проте забезпечення військовиків, а тим паче матеріальне становище їхніх сімей також було скрутне. Це породжувало небажання йти до лав Червоної армії або ж прагнення якнайшвидше її залишити. “Я напишу додому листа, в якому скажу, нехай рідні не вважають мене людиною. Я не живу як людина, а існую як гарматне м’ясо. Залишається тільки знайти мотузку і задушитись”, – заявив серед військовиків рядовий Романюк³³.

³¹ “Специальное сообщение о реакциях в связи с призывом военнообязанных на военно-учебные сборы по Украине”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 21.

³² Там само, арк. 4, 6.

³³ “Повідомлення заступника начальника особливого відділу НКВС ХВО Шишліна І.В. на адресу заступника наркома внутрішніх справ УРСР Кобулова А.З. щодо реагувань бійців, командирів та політпрацівників РСЧА на прийняття закону про загальний військовий обов’язок”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 388, арк. 20. Особливе невдоволення серед рядових червоноармійців та представників молодшого командного складу викликало прийняття у 1939 р. закону про загальну військову повинність, згідно з яким продовжувався термін служби з двох до трьох років. Причиною невдоволення стало скрутне становище сімей військовиків, а також незадовільні умови служби в армії. Підтвердженням цьому є слова молодшого командира строкової служби 60-ї окремої стрілецької роти Роганського авіаучилища Спиридонова:

“...Раніше я працював трактористом і заробив хліба для сім’ї на два роки, а що тепер робитиме моя сім’я я не знаю, що ж помирати їй з голоду, чи що. Я не можу добре і спокійно служити у війську”.

(“Повідомлення начальника особливого відділу НКВС ХВО Ростомашвілі М.Є. на адресу наркома внутрішніх справ УРСР Серова І.О. щодо реагувань бійців, командирів та політпрацівників РСЧА на прийняття закону про загальний військовий обов’язок”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 388, арк. 27).

Отож, атмосфера, яка панувала серед значної частини людности УРСР, зумовлювала поширення панічних настроїв. Наочним проявом неспокою і часткової паніки в багатьох людей стало раптове збільшення бажаючих зняти власні заощадження в радянських ощадкасах в першій половині вересня 1939 р. Піковими стали дні 8–11 вересня. Так, на 11 вересня різниця між отриманими і виданими сумами грошей у ощадкасах загалом по Україні склала 30 270 000 рублів. Наприклад, 9 вересня мешканці Києва поклали на рахунки 191 000, а зняли 2 721 000 рублів, а 10 вересня вкладено 104 000, а забрано 3 923 000 рублів. Аналогічні події відбувалися в Одеській, Харківській, Дніпропетровській, Сталінській (Донецькій) та інших областях. Цікавим є те, що йшлося не лише про зняття коштів, а про повне закриття рахунків³⁴.

Водночас люди масово продавали облігації держзайму. Так, 9 вересня в Києві ощадкаси продали населенню облігацій на суму 12 000 рублів, а викупили на суму 926 000. А 10 вересня населенню продано облігацій на суму 2 000 рублів, а викуплено на суму 1 133 000 руб. Водночас люди намагалися взяти позики, залишаючи як заставу облігації³⁵. Причину такого явища так пояснив старший інспектор облфінвідділу Степан Трохимович Осіюк:

“Народ прагне чимскоріш забрати гроші, щоб запастись харчами, так як вже навчений досвідом минулих війн, коли гроші обезцінювалися і втрачали свою вартість”³⁶.

У такій атмосфері 17 вересня 1939 р. радянське керівництво повідомило громадян СРСР про рішення перейти радянсько-польський кордон для того, щоб взяти під захист мирне українське і білоруське населення³⁷. Таке рішення стало цілковитою несподіванкою для радянських людей. Про це свідчать численні “Спецповідомлення...” про настрої населення, авторами яких були працівники радянських органів державної безпеки. У звітах, написаних до 17 вересня, не зустрічаються висловлювання/припущення громадян УРСР про ймовірність вступу Червоної армії на територію Польщі, де йшла війна. Єдиним винятком, задокументованим радянськими органами державної безпеки, є слова/припущення наукового співробітника інституту зообіології АН УРСР Таранухи, сказані у перші дні вересня:

³⁴ “Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР Серова І.О. на адресу наркома внутрішніх справ СРСР Берії Л.П. щодо масового вилучення вкладів у ощадних касах УРСР”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 94–100.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само, арк. 99.

³⁷ “Речь по радио Председателя Советов Народных Комиссаров СССР тов. В.М.Молотова 17 сентября 1939 г.”, *Известия*, 18 сентября 1939; “Историческое решение”, *Правда*, 19 сентября 1939.

“Після укладення дружнього договору з Німеччиною, можна очікувати різноманітних сюрпризів. Ми можемо в найближчі дні виступити проти Польщі, забрати в неї Західну Україну. Треба сказати правильно зробили б, бо це наші давні землі і живе там український народ”³⁸.

Рішення керівництва Кремля ввести радянське військо на територію Польщі стало ключовою темою багатьох розмов. Обговорення були доволі активні, про що свідчить велика кількість доносів, які надійшли від агентів з колгоспів, заводів, державних органів влади, наукових установ, військових частин тощо. Відтак громадяни УРСР під впливом радянської пропаганди підтримували дії радянського керівництва. Вступ Червоної армії в Польщу називали “правильною політикою”, “шляхетним вчинком”, “історичним кроком”³⁹, стверджували, що “здійснилася історична мрія жити разом”⁴⁰ і “давно вже слід було так зробити, ще на початку війни Німеччини з Польщею”⁴¹. Зрештою, цей крок вважали таким, що “підносить наш авторитет”⁴². Водночас інколи люди висловлювалися за те, щоб не зупинятися на Західній Україні, а захопити ще й Буковину і Бесарабію⁴³. Чимало жителів висловлювали готовість іти служити до війська, їхати на роботу в Західну Україну.

Вступ частин Червоної армії в Західну Україну підтримували чимало знаних тоді культурних діячів. Так, художній керівник театру імені Шевченка в Харкові Мар’ян Крушельницький заявив: “Я щасливий і плакав від радості, коли довідався, що Західна Україна буде воз’єднана нарешті з нами”. В аналогічному дусі висловився заслужений артист УРСР Амвросій Бучма, якого в донесенні називають “активний націоналіст”:

“Я щасливий, що накінець моя батьківщина в складі Радянського Союзу. Це була моя прихована мрія. Мені хотілося б написати в газету “Комуніст” звернення до моїх земляків. Я знаю психологію галичанина-селянина і галичанина-інтелігента (...) місто Львів – це осине гніздо, в котрому засіло дуже багато ворожого елемента. Там є всі можливості для диверсійної і терористичної роботи. Особливо важливо ліквідувати політиканів, якими дуже багата Західна Україна. Ці політикани весь час заважали людям знайти правильний шлях, необхідний для благополуччя. Доля цих політиканів у майбутньому повинна йти по лінії їх ізоляції, аби вони своїм згубним впливом не заважали б нам будувати своє майбутнє разом з народом Західної України”⁴⁴.

³⁸ “Специальное сообщение о реакциях в связи с призывом военнообязанных на военно-учебные сборы по Украине”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 23.

³⁹ “Спецсообщения о реакциях трудящихся на вступление советских войск в Польшу и Белоруссию. 1939 год”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 233, 255.

⁴⁰ Там само, арк. 238.

⁴¹ Там само, арк. 189.

⁴² Там само, арк. 176.

⁴³ Там само, арк. 225, 226, 230, 260.

⁴⁴ Там само, арк. 287.

Підтримка дій радянського керівництва лунала не лише з уст театральних діячів. У тогочасних звітах радянських органів державної безпеки фігурують такі відомі діячі науки і культури: композитор Борис Лятошинський⁴⁵, наукові співробітники Інституту історії АН УРСР Олександр Оглоблін⁴⁶, Микола Петровський⁴⁷, Наталія Полонська Василенко⁴⁸, письменник з Харкова Іван Сенченко⁴⁹ та інші.

Але водночас багато працівників колгоспів і заводів, державних службовців, науковців, культурних діячів, людей, які в минулому були учасниками революційних подій 1917–1921 рр., висловлювали відверто негативне ставлення. Дії Кремля вони кваліфікували як “звичайна окупація”, “агресія”, “четвертий поділ Польщі”, “авантюра, (...) брехня, до якої важко придертися”⁵⁰. Особливо неоднозначно поставилися до “визвольного походу” рядовий і командний склад частин Червоної армії⁵¹. Були випадки, коли червоноармійці подавали заяви про звільнення з лав війська⁵², дезертирували або ж заподіювали собі каліцтва, довідавшись про вимарш у Західну Україну⁵³.

Водночас заяви про допомогу українцям і білорусам Польщі називали “агресією, прикритою гаслом звільнення братів українців і білорусів від польського гніту”, небажання і страх “сказати правду, що ми дружимо з фашистами”⁵⁴, що це є лише приводом розширити територію⁵⁵. Так, наприклад, Максим Рильський, який одним з перших на сторінках радянської преси почав возвеличувати “визвольний похід”, у вузькому колі з подивом зазначив:

“Все ж я не бачу причин, які змусили нас напасти на Польщу. Це суперечить тій гуманності і справедливості, про яку ми стільки завжди кричали. Ось я кожен день пишу вірші, вихваляючи доблесть радянських військ і мудрість нашої політики,

⁴⁵ “Спецсообщения о реагировании трудящихся на вступление советских войск в Польшу и Белоруссию. 1939 год”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 207.

⁴⁶ Там само, арк. 211, 250, 291.

⁴⁷ Там само, арк. 290.

⁴⁸ Там само, арк. 169.

⁴⁹ Там само, арк. 259.

⁵⁰ Там само, арк. 168, 206, 222, 229, 239, 241, 248, 249, 261, 267, 268, 270–272, 281, 283.

⁵¹ Мобілізовані червоноармійці нарікали на скрутне матеріяльне становище своїх сімей, незадовільне забезпечення у війську. Зрештою, відкрито виступали з критикою німецько-радянського договору про ненапад, а вступ на територію Польщі, як і цивільне населення, називали агресією і допомогою Гітлерові у війні проти Польщі (“Спецдонесения и докладные записки об агентурно-оперативной работе ОО НКВД ХВС. 1939 год”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 388, арк. 61–62, 88, 89, 172, 174).

⁵² Прикладом може стати випадок у військовій частині № 4386, у якій 12 червоноармійців подали колективну заяву про звільнення з лав Червоної армії (Там само, арк. 63).

⁵³ Там само, арк. 91–98.

⁵⁴ “Спецсообщения о реагировании трудящихся на вступление советских войск в Польшу и Белоруссию. 1939 год”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 191.

⁵⁵ Там само, арк. 256, 267, 274.

а в серці немає ніякого ентузіазму. Все ж ми напали на слабких і виправдати такий вчинок чесному поету дуже важко”⁵⁶.

Такі ж міркування висловив відомий український письменник Аркадій Любченко:

“Мені все ж шкода Польщі. Існувала певна держава, певна нація і раптом все розгромлено, поділено, все по-розбійницьки. Мені не подобається, що Радянський Союз пішов на таку слабку країну. У Франції і Америці робітники також закабалені, але ж ми не кидаємось туди, бо боїмося, а ось на те, щоб з’їсти беззахисну країну у нас вистачило совісті”⁵⁷.

Водночас були й такі, що з жалем зустріли звістку про вступ радянського війська в Західну Україну. Одні вважали, що це лише поглибить соціально-економічні негаразди всередині СРСР та УРСР зокрема. Люди побоювалися, що це зумовить ще більшу нестачу харчів і промислових товарів, оскільки частина з цього буде скерована в Західну Україну. “Самі голодні і голі ходимо, а інших годувати збираємось”, – стверджував слюсар заводу імени Петровського міста Дніпропетровськ (тепер – Дніпро) Петрашов⁵⁸.

Інші ж навпаки, шкодували українців і білорусів, яких “визволяли”, оскільки радянська влада принесла їм такі негативні явища як колективізація, націоналізація, розкуркулення, репресії⁵⁹. Зрештою, конфлікт, який щораз сильніше розгорявся на сході Європи, породжував також надії, сподівання на поразку СРСР – повалення радянської влади і здобуття Україною незалежності.

Сподівання на поразку СРСР у війні і подальші зміни висловлювали різні категорії населення, але найбільше – працівники колгоспів. Для них поразка асоціювалася з розвалом колгоспної системи. Зафіксовано випадки висловлювань на кшталт “у колгоспі я більше працювати не буду, оскільки колгоспів у

⁵⁶ Там само, арк. 239. Цікаво, що М. Рильський став одним з перших українських радянських письменників, який почав вихвалити “мудре рішення” керівників Кремля про введення військ у Західну Україну. Прикладом є його вірш, опублікований 18 вересня 1939 р. в газеті “Комсомолец України”:

ВЕРЕСНЯ ДЕНЬ СІМНАДЦЯТИЙ
Увірвався свист разючий нагая
Ярмо з плечей скотилося додолу
Встає мій брат, встає моя сестра
І долю зустрічають ясночолу

Геть камінь чорний, що віки гнітив,
Геть панський чобіт, що топтав віками,
Трудящі вільні серед вільних нив
Могучими озвуться голосами.

⁵⁷ Там само, арк. 240.

⁵⁸ Там само, арк. 194.

⁵⁹ Там само, арк. 178, 193, 194, 224, 259, 268, 274, 280, 285.

майбутньому не буде”⁶⁰, “скоро будем жити без колгоспів”⁶¹, “...можливо у нас станеться переворот. Так жити, як ми живемо в колгоспі, неможливо”⁶².

Нарешті, лише одиниці сподівалися на політичні зміни. Прикладом може стати працівник Київського оперного театру імени Шевченка Ковалевський-Сорокопуд (якого в звіті називають “українським націоналістом, колишнім петлюрівцем”), який чи не єдиний висловив сподівання, що, можливо, це другий шанс для України здобути незалежність:

“Перша імперіялістична війна привела до революції, під час якої було проголошено гасло “самостійности” України, проте українська інтелігенція, яка очолила цей рух, залишилась, по суті, ізольованою у цьому процесі; український народ тоді ще національно не дозрів, не виріс, не усвідомив усього, не пішов за інтелігенцією і ідея згасла”. Теперішня війна, хоча й її запалили більшовики і будуть весь час брати в ній участь, все рівно повинна називатися другою імперіялістичною війною, оскільки зі всією очевидністю з’ясувалося, що більшовицька країна переслідує такі ж агресивні імперіялістичні загарбницькі цілі, як і усі інші держави. Друга імперіялістична війна повинна привести нас до другої революції, результати якої будуть для нас незрівнянно сприятливіші. Адже тепер український народ виріс національно і політично. Він побачив і відчув на собі наслідки усіх допущених у минулому помилок. А якщо до цього додати приєднання до нас великої території колишньої Польщі, тобто Галичини, населення якої без сумніву вплине на умови “радянських українців”, то стане ясно, що друга революція неминуча. Гасло другої революції – національно-народне звільнення, націонал-народництво. Результат – “самостійність”⁶³.

Власне на тлі описаних настроїв громадян УРСР радянське військо у п’ятницю 22 вересня 1939 р. увійшло до Львова. “Визволення”, що стало наслідком укладеного пакту Ріббентропа-Молотова, відбулося.

Підсумовуючи викладене вище, можемо зробити такі висновки:

1. Укладення договору про ненапад між СРСР та Німеччиною стало цілковитою несподіванкою для більшості громадян УРСР/СРСР, оскільки під впливом радянської пропаганди вони були переконані, що найбільшою загрозою миру є власне Німеччина. Втім більшість громадян УРСР погодилися з аргументами керівництва країни і вихваляли його “мудру” політику.

2. Водночас чимало громадян республіки критично оцінювали не лише сам договір, але й подальші кроки керівництва Кремля. По-перше, вони вважали, що підписаний договір не забезпечить тривалого миру, а лише на деякий час відтермінує війну, призведе до погіршення матеріального становища людей (браку харчів і товарів першої необхідності). По-друге, частина суспільства пов’язувала

⁶⁰ “Спецсообщения о реагировании трудящихся на вступление советских войск в Польшу и Белоруссию. 1939 год”, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32 (за 1951 р.), спр. 381, арк. 15.

⁶¹ Там само, арк. 191.

⁶² Там само, арк. 259.

⁶³ Там само, арк. 299.

з війною ймовірність політичних (повалення радянської влади) та економічних (ліквідація колгоспів, пом'якшення трудової дисципліни) змін.

3. “Визвольний похід” частин Червоної армії в Західну Україну став цілковито несподіваним рішенням керівництва, проте радянська пропаганда подавала його як необхідність взяти під захист українців і білорусів, схвалений більшістю громадян. Проте, водночас, значна частина радянського суспільства вважала його агресією, черговим поділом Польщі, несумісним з раніше декларованими принципами зовнішньої політики і прихованим загарбанням чужої території. Тезу про захист мирних людей називали звичайною брехнею, яка мала приховати факт партнерства з Німеччиною.

**THE OPINION OF CITIZENS OF UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST
REPUBLIC CONCERNING THE MOLOTOV-RIBBENTROP PACT
AND RED ARMY'S “LIBERATING” MARCH
TO WESTERN UKRAINE IN SEPTEMBER 1939
(BASED ON THE MATERIALS
OF STATE ARCHIVE OF UKRAINIAN SECURITY SERVICE)**

Ihor MRAKA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: igor_mraka@yahoo.com

In August 1939 USSR sharply changed the direction of Foreign Policy. The negotiations with France and Great Britain were stopped. At the same time, the USSR had close relationship with Germany, with which the nonaggression pact was signed on August 23, 1939. Changes in Foreign Policy, entrance of Soviet troops to Poland on September 17, 1939 and occupation of its territory were followed by an active propaganda that convinced the citizens of the USSR in the rightness of government's direction. The main idea of the article is that despite the Soviet propaganda people's attitude to Kremlin's Policy was critical and distrustful, they did not seem to share general confidence in peaceful future and considered the war between the USSR and Germany to be inevitable and expected political, social and economic changes in the country.

Signing the Soviet-German nonaggression pact was a surprise for the citizens of the USSR and evoked its ambiguous estimation as not long ago Soviet propaganda named Germany as an aggressive country and the state that caused the war. Analyzing agent's data of Special State Archive of Security Service of Ukraine, we may claim that, in general, Soviet citizens positively evaluated the pact thinking that it will bring peace. They considered the pact to be “the action of great wisdom and farsightedness”, “an incredible achievement of the USSR government that was equal to the victory in the war” etc. Simultaneously, a lot of artists, scientists and even militaries were very critical to it and considered it to be “the bondage for the USSR”, “Hitler's victory”, or “German's cover for its purpose to attack Poland”. Militaries in their private conversations emphasized that these agreements did not guarantee peace; they also predicted the war of Germany against Poland and soon against the USSR. Many

people did not welcome the termination of negotiations with France and Great Britain considering such an action to be “the result of political, economic and moral bankruptcy”.

More active discussions/criticism of concluded agreement started after its ratification and especially after German’s attack to Poland on September 1, 1939. Dissatisfaction with the pact was conditioned by expectations for the worse life conditions of Soviet people whose well-being was not so good at that time. Moreover, simultaneously a trade-credit agreement was signed that aimed at the supply of corn and many different strategically important goods from the USSR to Germany. The victory of German army in Poland and its advance to Soviet borders strengthened the feeling of upcoming war.

The biggest surprise for the USSR citizens became the deployment of Soviet troops in Poland. This decision of Kremlin was called “the right policy”, “generous deed”, “historic step” and was said that “the historic dream to live together has come true”, it was also highly supported by significant artists such as the artistic director of the theatre Maryan Krushelnytskyi, a famous actor of USSR Amvrosiy Buchma, a composer Borys Lyatoshynskyi, a poet Maksym Rylskyi. Anyway, there was not general unanimity. Many workers of collective farms and factories, culture workers, members of revolution of 1917–1921 saw USSR’s actions as “the aggression covered by the slogan of liberation for Ukrainians and Byelorussians from Polish oppression”, “common occupation”, or “the fourth division of Poland”. They felt sorry about the people from Western Ukraine as they realized that Soviet government would bring collectivization, nationalization, repressions, and poverty.

Nonetheless, only particular group of people expected some political changes. Kovalevskyi-Skoropud, the worker of The Opera House named after Shevchenko in Kyiv can be a bright example for it, the person who was among those few who expressed the expectations that it could be probably the second chance for Ukraine to become independent.

Summing up all stated above, we have concluded that: signing the nonaggression pact between the USSR and Germany was all of a sudden for the majority of the citizens of the USSR as long as due to the influence of Soviet propaganda they were fully convinced that the biggest threat for peace is Germany. However, much of the people of the USSR accepted the arguments of the government and praised its “smart” policy. At the same time, plenty of people critically evaluated the agreement. Firstly, they were sure that this pact will not provide the long peace but only delay the war for some time and will lead to the worse life situation of the people (lack of food and essential commodities). Secondly, some part of the society associated the war with possible political (downfall of Soviet government) and economical (abolishing collective farms and simplification of labor discipline) changes. “Liberating March” of the parts of Red Army to Western Ukraine was totally unexpected decision of the government, but Soviet propaganda presented it as the necessity to protect Ukrainians and Byelorussians, so, eventually, it was approved by the majority of citizens. However, at the same time, a big part of the Soviet society considered the agreement to be the aggression and the next division of Poland that was inconsistent with previously declared principles and hidden seizure of the other territory. The claim about the defense of peaceful people was called a common lie, which had to cover up the fact of the partnership with Germany.

REFERENCES

- Bordiagin, Anatolij. “Analysis of Mass Moods in Great Patriotic War”, accessed January 31, 2017, <http://old.tisbi.ru/science/vestnik/2004/issue1/Kult5.html> (in Russian).
- Chairman of Council of People’s Commissars of the USSR, V. Molotov’s Speech on the Radio 17th of September”, *News*, 1939, 18th of September. (in Russian).
- Diachenko, Maria. “Social and Political Moods in the USSR before Great Patriotic War, 1939–1941”, *Author’s Abstract of Master’s Thesis in History*. Moscow, 2009. (in Russian).
- “Historical Decision”, *Truth*, 1939, 19th of September. (in Russian).
- “Influx of the Polish Refugees to Romania”, *Truth*, 1939, 15th of September. (in Russian).
- Kuleshova, Natalija. “Large Day”: Coming War in Literature of 1930th”, *Home history*, № 1 (2002): 181–191. (in Russian).

“Modern Moment and Ukrainian Question”, *Case*, 1939, 23th of August/ (in Ukrainian).

Nikitenko, Kostiantin. “Reaction of the Soviet Culture and Art on Signing the Molotov-Ribbentrop Pact: Official Propaganda and the Truth of History”, Bulletin “*Visnyk of Lviv national academy of Arts*”, № 27, (2015): 4–16. (in Ukrainian).

Njevjezhyn, Vladimir. “Transformation of Soviet Propaganda in 1939-1941”, *The Questions of History*, № 8, (1994): 164–171. (in Russian).

“Partial call up to Red Army”, *Truth*, 1939, 10th of September. (in Russian).

“Polish Refugees at the Romanian Border”, *Truth*, 1939, 12th of September. (in Russian).

“Ratification of Soviet-German Agreement on Non-Aggression. Molotov’s Report on the Meeting of Supreme Soviet of Union of the SSR of 31th August, 1939”, *News*, 1939, on September 1. (in Russian).

Soviet State Security Agencies in 1939–June 1941. Documents of Special State Archive of Security Service of Ukraine, edited by Vasyl Danylenko, Serhiy Kokin. Kiev: Kyiv Mohyla University Press, 2013, Vol.2. (in Ukrainian).

Special Reports about Workers’ Reaction to Entering Soviet Troops to Poland and Belarus, 1939, Special State Archive of Security Service of Ukraine, Fond 16, Series. 32 (for 1951 year), File. 381. (in Russian).

Special Reports and Memorandums about Operative and Secret-Service Work of NKVD in Kharcow’ Region, 1939, Special State Archive of Security Service of Ukraine, Fond 16, Series. 32 (for 1951 year.), File 388. (in Russian).

“The Call-up to Worker and Peasants Red Army Begins Today”, *Truth*, 1939, 15th of September. (in Russian).

“The Plans of War Initiators are Destroyed”, *News*, 1939, September 6. (in Russian).

“To Signing of Agreement Between Germany and Soviet Union”, *News*, 1939, 24th of August. (in Russian).

“Victory of Stalin’s policy”, *News*, 1939, on September 6. (in Russian).

“War Between Germany and Poland”, *Truth*, 1939, 12th of September. (in Russian).

“War Between Germany and Poland”, *Truth*, 1939, 15th of September. (in Russian).

“War Between Germany and Poland”, *Truth*, 1939, 17th of September. (in Russian).

“Warfare Between Germany and Poland”, *Truth*, 1939, on September 2. (in Russian).